

70. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
71. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998. – 616 с.
72. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Видавничий дім “КМА”, 2006. – Т. 2. – 724 с.
73. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. 2. – 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 416 с.

Аннотація. *Щербатюк В.М. Становление вольного казачества в контексте возрастания национального сознания украинских крестьян (лето 1917 – весна 1918 гг.): современная историография проблемы. Показано освещение проблемы усиления организованности Вольного казачества с лета 1917 г. по апрель 1918 г. и подъем вольноказачьего движения как свидетельство роста национального сознания и массового протеста украинских крестьян в работах современных украинских исследователей.*

Ключевые слова: *Вольное казачество, украинское крестьянство, национальное сознание, историография*

Summary. *Scherbatjuk V.M. Formation of independent cossacks at growth of national consciousness of ukrainian peasants (summer 1917 – spring 1918): modern historiography of issue. The article reflects how the enhancement of Free Cossacks organization from summer 1917 till April 1918 and increasing their activity as the evidence of national conscience growth and mass protest of Ukrainian peasants are covered in the works of contemporary Ukrainian researchers of strengthening.*

Key words: *independent Cossacks, national consciousness, Ukrainian peasantry, historiography*

Надійшла до редколегії 15. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10.06. 2010 р.

В.В. Сокирська

УДК 930/1(477)“1492/1914”

ПОЛЬСЬКА СПІЛЬНОТА УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА

На основі наукової спадщини Григорія Юхимовича Храбана проаналізовано впливи польської спільноти на соціально-політичне, економічне та ідеологічне життя українців. Виявлено спроби Г.Ю. Храбана довести, що через розуміння взаємин між поляками та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з поляками, можливе відтворення правдивішої картини історичного розвитку України.

Ключові слова: *польська спільнота, польсько-українські відносини, Г.Ю. Храбан, історія України*

Еволюція сучасної історичної та загалом гуманітарної науки багато в чому визначає поліетнічність соціуму України, культурну різноманітність нашого суспільства, яка знаходить своє втілення, поряд з розвитком української культури, у відродженні та розвитку культур етнічних спільнот, що населяли українські терени. Поступово одним із пріоритетних напрямків української історичної науки стають етноісторичні та етнокультурні дослідження. Саме у такому ракурсі сьогодні з'являються наукові праці з історії та культури польського народу, зокрема історії польської присутності на території України та її впливу на долю нашого народу. В українській науці виразно вимальовуються польські студії.

Цей факт нам здається цілком вмотивованим і зрозумілим. Історичні долі українців і поляків склалися так, що ці два народи жили протягом чотирьох століть на одній землі. Унаслідок цього історія та їхні культури стали інтегральною частиною історії та культури України. Польський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві, поляки мали вплив на соціально-політичне, економічне та ідеологічне життя українців. Розуміння взаємин між поляками та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з поляками, сприятиме побудові, наскільки це можливо, правдивої картини історичного розвитку України.

До видатних дослідників історії польської спільноти в Україні і, зокрема, на Уманщині, належить Григорій Юхимович Храбан (1902–1990) [1, 12]. На підставі архівних джерел цей історик обґрунтовано стверджував, що коли в 1609 р. Уманщина передавалася польським королем магнату Калиновському, вона була вже заселена, а розмови про пустиню – документальна фальшивка, створена з недобросовісною метою довести "цивілізаторську" роль польських магнатів в Україні.

Досліднику вдалося встановити, що протягом 9–10 квітня 1609 р. межі Уманщини оглянула і описала спеціально виділена комісія польського сейму. На підставі цього опису король Сигізмунд III 19 травня того ж року підписав акт про дарування Уманщини на вічні часи магнатові Калиновському [2, 10]. Цей акт ніколи ніде не публікувався. Було тільки надруковано уривок з опису комісії меж Уманщини. Г.Ю. Храбану пощастило виявити в київському архіві повний текст виданого Калиновському королем дарчого документу, в якому зазначалося: "Вона (тобто Уманщина) зі всіма поселеннями лежить за Брацлавом у кільканадцяти милях поміж двома татарськими шляхами Кривошарівським і Удицьким". Далі йде докладний опис природних меж Уманщини з назвами, які й досі існують. Автор задається питанням, як же можна називати Уманщину пустинею, якщо на ній були села [3, 4]? Чи серед тих населених пунктів була тоді й Умань, із знайденого документа дослідник дізнатися не зміг, бо там не було наведено жодної назви. Однак Умань тоді вже беззаперечно існувала, стверджує Григорій Юхимович.

Посилаючись на фонд Київського головного саду, що знаходиться на збереженні в ЦДІА, Г.Ю. Храбан наводить цікавий факт передачі Уманщини у власність С. Потоцькому, який у 1732 р. подарував її своєму небожеві Ф.С. Потоцькому. Як доведено, лише за те, що той, повертаючись із Франції, прибув до нього не в модному французькому вбранні, а в старовинному польському. Умань знову стала центром величезних маєтків магната, який через деякий час був найменований воєводою і вважався одним із найбагатших людей не тільки в Польщі, а в усій Європі [2, 20].

Хоч сам магнат Францішек Селезій Потоцький, якого прозвали в Польщі "короликом Русі", мав свою резиденцію біля Львова, але Умань відігравала особливо велику роль у його маєтках. Уманщина була в короні некоронованого короля невичерпною золотою жилою. Лежала Уманщина на межі трьох держав: Польщі, Росії і Туреччини, тому Потоцький дбав про перетворення Умані в міцну фортецю і створював умови для безпеки іноземних купців з Росії, Запорозжя, Криму, Туреччини та інших країн [2, 20].

Місто Умань далеко поза його межами зажило слави осередку католицизму, з якого розходився навколо по селах Правобережжя національний і соціальний гніт. Потоцький ретельно дбав про покатоличення своїх підданих – кріпаків-українців. У фонді Київського генерал-губернатора (ф. 442) Г.Ю. Храбан знайшов відомості про те, що в 1766 р. Ф.С. Потоцький дав гроші і землю в самій Умані для організації монастиря та школи при ньому, яка б сприяла поширенню католицизму. А для забезпечення їх коштами, передав монастирю два села Гереженівку і Малу Маньківку. 400 юнаків навчалися в уманській школі, сотні пропагандистів католицизму, озброєних різними науками, виходило з її стін [2, 21].

Посилаючись на польські джерела та літературу, а також на фонд Потоцьких під № 49, що міститься в Центральному державному історичному архіві, також на матеріали Державного історичного музею, що знаходиться в Москві, Григорій Юхимович довідався, що в 1773 р. власником маєтків став син Салезія Станіслав Щенсний Потоцький. Діставши на той час непогану освіту, він дослухався до порад людей, що добре розуміли, якого напрямку повинно бути господарство графа за умов, коли вже в Речі Посполитій починали зароджуватися паростки капіталістичного виробництва. В маєтках Потоцького вирощували нові сорти пшениці, вівса, розводили кращі породи корів, породистих коней, тонкорунних овець. У Тульчині, де була резиденція магната, заснували кілька мануфактур – полотняну, суконну, зброярську, шкіряну та ін. Продовжували виробляти поташ і селітру. Із пасік Уманщини вивозили мед навіть купці із Росії. У парках і садах графа висаджували екзотичні дерева й кущі. Так, під час однієї подорожі до Італії в 1770-х роках Потоцький привіз звідти

пагініці пірамідальної тополі й посадив їх у Тульчині. Звідти це дерево швидко розійшлося по Україні ще у XVIII ст.

Магнат Потоцький переймався і розбудовою міста. У газетній статті “Уманська ратуша” Г.Ю. Храбан інформує читачів про будинок, що знаходиться на колгоспному ринку і відомий кожному уманчанину. Це один із трьох найстаріших будинків міста, що є архітектурним пам’ятником. Збудовано його на початку 80-х років XVIII ст. за проектом архітектора Тепінгера. С.Щ. Потоцький домогся надання місту Магдебурзького права. Однак справжнього самоврядування Умань не мала, бо “магдебургія” була слухняним знаряддям у руках магната.

Магнат також домогся від польського уряду дозволу на проведення в місті 12 ярмарків на рік. Давалися різні пільги іноземним купцям, щоб привабити їх до Умані. На жаль, будинок, де відбувалися торги, не зберігся у своєму первісному архітектурному оформленні. Реконструйований він був у вересні 1861 р., але при цьому втратив свій первісний вигляд [4, 4].

Окрім ратуші, у 1780-х рр. були споруджені уніатський монастир-школа і синагога. З другого і третього десятиріччя XIX ст. у місті збереглося ще чотири будови. Із названих архітектурних пам’яток у надто загрозливому стані перебуває будинок Миколаївської собору. Церкву зведено у 1812 р. У цій однокупольній мурованій споруді матеріалізувався мистецький талант народних умільців Уманщини. Храм частково втратив свій вигляд, бо з нього при вході знято надбудову для дзвіниці.

Знайомлячи читачів зі спогадами Хржонкевського, дослідник Г.Ю. Храбан показує методи, якими користувався магнат, щоб міцніше прив’язати кріпаків до своїх маєтків. Було побудовано хати замість землянок, в яких жили майже всі селяни. Від кріпаків вимагалось, аби вони щороку садили для себе певну кількість плодкових дерев і засаджували яри та інші непридатні землі тополями та вербами, щоб забезпечити певні потреби в деревині. Села Потоцького стали вигідно відрізнятися від сіл інших поміщиків. У С. Трембецького Храбан знаходить відомості про заміну Потоцьким натуральної ренти на грошову.

Потоцький здавав села в оренду, але на умовах, що граф може анулювати договір, якщо будуть вимагатися з кріпаків роботи понад встановлені дні панщини, а орендарі підлягали суду [2, 23]. Нагадаємо, що тільки на Уманщині Потоцьким належало 159 сіл, кілька тисяч кріпаків і 3 млн моргів землі. Але левову частку прибутку приносили гуральні і продаж горілки в шинках. В Умані також була гуральня і броварня, а ще декілька водяних млинів і неподалік міста – лісопильня [2, 25].

Григорій Юхимович обґрунтував висновок, що власник Умані, здійснюючи всілякі вдосконалення свого господарства, залишався феодалом і не допускав найменшого втручання в його права над кріпаками з боку кого б то не було. Ось тому, коли прогресивна верхівка Речі Посполитої на чолі з королем Станіславом Понятовським домоглася прийняття сеймом 3 травня 1791 р. нової конституції, яка клала край сваволі магнатів, що загрожувала самому існуванню польської держави, С.Щ. Потоцький очолив так звану Торговицьку конфедерацію, засновану ним у 1792 р. у спілці з іншими магнатами. По суті розпочав громадянську війну проти короля і конституції. На думку Храбана, результатом Торговицької конфедерації був другий поділ Польщі в 1793 р., а за ним – третій, у 1795 р. Тоді Польща припинила своє існування як самостійна держава [2, 25].

Цікавими для нас є і відомості, виявлені Г.Ю. Храбаном у фонді Потоцьких про заклади, які існували в Умані наприкінці XVIII ст. Серед них автор називає три церкви, два костьоли, біля ста крамниць, п’ять шинків на передмістях, лазарет, аптеку, василіанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяні млини, броварню, цегельню. У місті було немало ремісників, які використовували найману працю.

В Україні є чимало прекрасних парків, більших за розмірами і багатших видовими об’єктами, але “Софіївка” все ж має такі свої особливості, що виділяють її з поміж інших визначних садів країни. Досліджуючи тему будівництва парку, як витвору мистецтва людей Г.Ю. Храбан працював у багатьох державних архівних установах, бібліотеках, музеях.

Вийшовши на пенсію у 1958 р., Григорій Юхимович зміг більше займатися дослідницькою роботою. Вивчав архівні документи та літературу, видану у XVIII і XIX ст. різними мовами, зокрема й у бібліотеці імені В.І. Леніна в Москві та М.Є. Салтикова-Щедрина в Ленінграді. Велика і багатогранна робота дослідника мала велике значення в річці виявлення й опрацювання джерельної бази. Відшукавши в Центральному державному історичному архіві УРСР запис в метричній книзі Подольської духовної консисторії, він документально зміг довести, що в 1798 р. граф С.Щ. Потоцький узяв другий, а Софія Вігте, уроджена Челиче-да-Маурокардато, третій шлюб. Ця знахідка дала можливість підтвердити біографічні дані щодо імені, походження та сімейного стану Софії та Станіслава Потоцьких, хоча сам Г. Храбан сумнівався стосовно дівочого ім'я Софії [6, 73].

Окрему групу документів у особовому архівному фонді Г.Ю. Храбана становлять матеріали з історії будівництва дендрологічного парку "Софіївка". У своєму листі до професора Уманського сільськогосподарського інституту М.М. Шкварука краєзнавець повідомляв: "Мені довелося стикнутися щільно з історією парку і перевернути немало друкованих і писаних архівних матеріалів на російській, польській і французькій мовах" [6, 76].

Григорій Юхимович цікавився біографічними відомостями першого зодчого парку. Перу дослідника належить стаття "Чудо України", в якій він відзначав, що Людвиг Метцель народився в Гданську у 1764 р. У 1781 р. закінчив артилерійське училище у званні молодшого офіцера. З 1786 р. перебував у Тульчині. Тут за його проектом відливають 24 гармати, будують понтонний міст для військ через Буг, за що Метцель був звільнений від екзаменів на підвищення офіцерського звання. У 1790 р. він отримав доручення від С. Потоцького перебудувати за новим планом Тульчин. У 1792 р. взяв участь у битві під Зеленцями біля Шепетівки, за що отримав орден і звання капітана. У 1793 р., разом із Потоцьким, виїхав до Гамбурга. Та вже у 1796 р. отримує доручення будувати "Софіївку". У 1816 р. керував управлінням суходільних і водних шляхів Польщі. Помер 21 листопада 1848 р. у Варшаві [7, 4].

У своїх дослідженнях Григорій Юхимович відкидає поширену в літературі версію про Зарембу, як головного будівничого "Софіївки", яка не підкріплена документально. Архівні документи та свідчення багатьох людей, які знали особисто головного будівничого "Софіївки", стверджують, що зодчим парку був згаданий поляк Л. Метцель. Доля до цієї людини не була милостивою. Метцель був онуком канцлера Польщі Брюля і позашлюбним сином генерала, через що натерпівся багато прикрощів. Батько дав йому високу освіту, забезпечив службу в артилерії. Про те, що саме Метцель був головним архітектором "Софіївки", Храбан стверджує, посилаючись на свідчення французького емігранта графа де Легарда, що переклав на французьку мову з польської поеми Станіслава Трембецького "Софіївка". Цьому підтвердженням є той факт, що в 1813 р. де Легард був у парку, а також у Тульчині, де бачився з Метцелем. Окрім того, у 1813 р. із Метцелем бачився граф Комаровський, коли приїздив до "Софіївки". Ці відомості Г.Ю. Храбан знайшов у журналі "Исторический вестник" за 1897 рік. Про Метцеля писав також Адам Міцкевич – у 1822 р. у своїх коментарях до поеми Трембецького "Софіївка" [8, 1].

У "Софіївці" будівельні роботи велися з найдоцільнішим використанням природних умов. Об'єкти парку створювалися на основі міфів та легенд Стародавньої Греції. Є в парку місця, пов'язані з родиною Потоцьких, з історією Польщі. Щоб викликати більший подив садом, в ньому були посаджені в дорослому стані дерева, привезені з далеких країн.

У романі "Заремба" не раз згадувалося про п'ятиденну і навіть семиденну панщину у власника Уманщини. Г.Ю. Храбан не відкидає, що уманських кріпаків експлуатували. Досліджуючи архівні документи краєзнавець встановив, що тут до 1795 р. у середньому на рік не було навіть по два дні на тиждень панщини (81 день на рік). Потоцький не тільки не збільшив панщину до 5 днів у зв'язку з будівництвом "Софіївки", а навіть з 1796 р. панщину замінив на грошові виплати. У романі О. Роготченка і М. Будника село Синяки вигадане, як вигаданий і здійснений у ньому селянський бунт, придушений ніби то управителем

маєтків Метцелем за допомогою солдатів. Храбан стверджує, що після приєднання Правобережної України до Росії магнати тримати власні війська не мали права [9, 43].

У листі до газети “Черкаська правда” за травень 1971 р. із приводу публікації роману М. Будника і О. Роготченка, Григорій Юхимович справедливо зазначав: “Історія – наука і в її основі не лежать небиліці. Історію не можна ні підфарбовувати, ні підправляти за своїми уподобаннями. Це безумовно стосується і історії “Софіївки” [9, 90].

Отже, польсько-українські відносини на території історичної Уманщини в різні часи мали важливі наслідки для обох народів, носили суперечливий, а часом і драматичний характер. Важливим чинником тогочасних міжнаціональних взаємин виступали соціально-економічні процеси та явища, які втілювалися у поглибленні товарно-грошових відносин, майновому розшаруванні населення, появі нових суспільних груп і прошарків. Наявність чисельних польсько-українських суперечностей у соціально-економічній сфері, відсутність дієвих методів їхнього політичного врегулювання спричинили чергове загострення міжнаціональних взаємин. Саме тому, для подолання стереотипів минулого і створення умов добросусідства, глибоке і всебічне вивчення польсько-українських відносин на території окремо взятого регіону – Уманщини – стали для історика Г.Ю. Храбана назрілою й актуальною проблемою.

Література

1. Особисті документи Г. Храбана (особистий листок по обліку кадрів, автобіографія, характеристика, профспілковий квиток, фотографії та ін.). – Оп. 1, од. зб. 152. – 79 арк.
2. Храбан Г.Ю. “Історія м. Умані до 1917 р.”. Нарис. Машинопис з правками і рукописними вставками автора. – Оп. 1, од. зб. 79. – 66 арк.
3. Храбан Г.Ю. Про час заснування міста Умані // Уманська зоря. – 1962. – 18 вересня. – С. 4.
4. Храбан Г.Ю. Уманська ратуша // Уманська зоря. – 1974. – 20 березня. – С. 4.
5. Храбан Г.Ю. Рукотворна поема. Історико-краєзнавчий нарис про “Софіївку”. Машинопис з правкою рецензента Карапиша Б.Т. – Оп. 1, од. зб. 38. – 153 арк.
6. Храбан Г.Ю. Сад-поема. Ілюстрована повість про Софіївку. – Ч. 1. 1961 р. Машинопис в оправі. – Т. 1, оп. 1, од. зб. 33. – 173 арк.
7. Храбан Г.Ю. Дослідник і популяризатор історії “Софіївки” // Уманська зоря. – 1986. – 16 вересня. – С. 4.
8. Публікації Г.Ю. Храбана у газетах, журналі, рукописні виписки з архівних документів, дослідження про головного будівничого “Софіївки” Людвика Метцеля (1764–1848). Фотокопії листів Л. Метцеля Станіславу Потоцькому. 1790, 1798–1803 рр. Є ряд перекладів Г. Храбана з польської мови на українську. – Оп. 1, од. зб. 40. – 128 арк.
9. Справа про оцінку Г.Ю. Храбаном робіт про “Софіївку” заступника головного редактора журналу “Радуга” О.П. Роготченка. – Оп. 1, од. зб. 44. – 159 арк.

Анотація. *Сокирская В.В. Польская общность Украины в исследованиях Григория Ефимовича Храбана. На основании научного наследия Г.Е. Храбана проанализировано влияние польской общности на социально-политическую, экономическую и идеологическую жизнь украинцев. Выявлены попытки Г.Е. Храбана доказать, что через понимание отношений между поляками и украинцами, культурного взаимовлияния, социально-экономических и политических процессов, которые имели поляки, возможно построение более правдоподобной картины исторического развития Украины.*

Ключевые слова: *польская общность, польско-украинские отношения, Г.Е. Храбан, история Украины*

Summary. *Sokyrskaya, V.V. Polish community of Ukraine in the Gregory Yukhymovich Hraban investigations. Based on the Gregory Yukhymovich Hraban scientific heritage the influence of the Polish community in the socio-political, economic and ideological life of Ukrainian people. There were attempts of G.U. Hraban to prove that by understanding the relationship between Polish and Ukrainian people, cultural interference, socio-economic and political processes that took place with the Poles, it is possible to build an objective picture of the historical development of Ukraine.*

Key words: *Polish community, Polish-Ukrainian relations, the history of Ukraine, G.Y. Hraban*

*Надійшла до редколегії 27. 04. 2010 р.
Затверджена до друку 10.06. 2010 р.*